

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/22-25>**Könül Səmədova**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
samedovakonul74@mail.ru

QIPÇAQLAR HAQQINDA TARİXİ QAYNAQLAR

Xülasə

Tarixi VIII əsrdə Şərqdəki Göytürklərlə bağlı olan və bir müddət kimeklərlə birgə yaşayan, X əsrin ilk yarısında kimeklərdən ayrılıb müstəqil bir boya çevrilən və bütün bu zaman ərzində başqa Türk boylarından da ayrılan qıpçaqlar X əsrdə oğuzlarla kimeklər arasında yaşayırdılar. Tarixi mənbələrdə qıpçaqlara “ölkəsiz qıpçaqlar” adı da verilmişdir. Çünki onlar özlərinə dövlət qura bilməmiş, tayfa prinsipləri əsasında yaşamışlar.

Qıpçaqların tarixi, mədəniyyəti, dili və s. indiyə qədər elə də geniş tədqiq olunmamışdır. Lakin müxtəlif mənbələrdə onlar haqqında məlumatlara az da olsa, rast gəlmək olur. Qıpçaq adı həmçinin 1054-cü illərdə rus salnamələrində polovets adı kimi də qeyd olunmuşdur. Türk dil tarixində isə Şərqi Qaradənizə köç edən tayfaları da bir yerə toplayaraq Qərbi Türkcəsinin şimal qanadını təşkil edən Qıpçaqların dili, Kuman Qıpçaqçası; cənubda Misir Məmlük dövlətini quran Qıpçaqların dilləri də Məmlük Qıpçaqçası olaraq adlandırılır. Misirdə də Qıpçaqların varlığı ilə bağlı müxtəlif məlumatlar vardır. Məqalədə bu mənbələrdə qıpçaqlar haqqında verilən məlumatlar ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qıpçaq türkləri, tarixi mənbələr, orta qıpçaq, etnik tərkib, tayfa birlikləri

Konul SamadovaAzerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Science in philology
samedovakonul74@mail.ru

Historical sources about the kipchaks

Abstract

The history connected with the Goyturks in the East in the 8th century lived together with the Kimeks for a while, separated from the Kimeks in the first half of the 10th century and became an independent tribe and during this time separated from other Turkic clans lived among the Oghuz and Kimeks in the 10th century. In historical sources the kipchaks were also called "countryless Kipchaks". As they lived on the basis of tribal principles before establishing a state for themselves.

History, culture, a language of kipchaks have not been widely studied for a long time. However there is little information about them in the various sources. The name of Kipchak was also mentioned as a Polovtsian name in Russian chronicles in 1054. In the history of the Turkish language, the language of the Kipchaks, the Kuman Kipchak language, formed the northern wing of the Western Turkic language by gathering together the tribes that migrated to the Eastern Black Sea; the language of the Kipchaks who established the Egyptian Mamluk state in the south is also called Mamluk Kipchak. There are various reports about the presence of the Kipchaks in Egypt. The article summarizes and analyzes the information given in these sources about Kipchaks.

Keywords: *kipchak turks, historical sources, common Turkish language, ethnic composition, tribal associations*

Giriş

Türk sözü bugünkü türk xalqlarının dillərini və onların köklərini ümumiləşdirən addır. Bu söz hazırda coğrafi termin kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin və buradakı türklərin milli adı olsa da, ümumiləşdirici etnik termin kimi geniş coğrafi arealə əhatə edir.

Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırda türk dilləri əski türkcənin fonetik, leksik, qrammatik bazasına söykənməklə həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər yaratmışdır. Müəyyən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxsada, əski türkcənin özəllikləri müasir türk dillərində qorunub saxlanılmışdır. Qıpçaq toplumu bir etnos kimi müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin Azərbaycan elmində bu tədqiqat işləri daha çox son dövrlərə aid edilir.

Qıpçaqları tədqiq edən Avropa tədqiqatçılarını, araşdırmaçılarını isə iki qismə bölmək olar. Bir qisim tədqiqatçılar qıpçaqları müsbət, digərləri isə vəhşi, qaniçən və amansız kimi göstərmişlər.

Sovet tədqiqatçıları qıpçaqların tarixindən danışarkən onları yalnız Qazaxıstan ərazisindən tədqiq etmişlər. Digər ərazilərdə yaşayan qıpçaqlar isə araşdırılmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qıpçaqlara bir çox adlar vermişlər. Ruslar isə monqol istilasından əvvəl Rusiyanın cənubunda yaşayan bu tayfalarla Polevestlər demişdilər. Sonradan qıpçaqların cənubi Rusiya çöllərinə gəlişləri və iki əsrdən çox onlarla əlaqədə yaşamaları I minillikdə Qazaxıstan sərhədlərinə köç etmələri burada qurulan Kumak dövlətinin tərkibinə qatılmaları tarixdə geniş tədqiq olunmuşdur. Hətta sonradan II minillikdə ruslarla yaxın təmasda olmuş qıpçaq qəbilələri haqqında rus dastanı olan “İqor polku dastanında” da danışılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, sonradan Qazaxıstan çöllərinə səpələnən Qıpçaq qəbilələrinin tarixi keçmişiylə bağlı ətraflı və dəqiq araşdırmalar yoxdur. Onların təmasda olduğu Kimak dövləti ilə digər xalqlarla və dövlət qurumları ilə olan münasibətləri tam olaraq məlum deyil. Onların Xarəzmşahların və digər bu kimi dövlətlərin həyatında buraxdığı izlər haqqında demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Lakin ola da bilməz ki, qıpçaq tayfaları bu dövlətlərin həyatına təsirsiz ötüşsün (Əliyeva, 1999: 42).

Qazaxların etnik formalaşmasında da qıpçaqlar böyük rola malik olmuşlar. Onlar həmçinin bugünkü özbək, qaraqalpaq, qırğız, başqırd, türkmən, Altaylar və digərlərinin tərkibində, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezində önəmli bir rola malik olmuşdular. Unutmaq olmaz ki, Misir Məmlük Dövləti və Xarəzmşah kimi böyük dövlətlərin idarəçiləri məhz Qıpçaqlar arasından çıxmışlar.

VIII əsrdə Dehli sultanlığında onların təmsilçiləri olmuş, sonralar Gürcüstan, Macarıstan ordularının əsas hissəsini qıpçaqlar təşkil edirdi. Bu baxımdan qıpçaq məsələsi yalnız Qazaxıstanın və Orta Asiyanın qədim xalqları deyil. Şərqi Avropa xalqlarının həyatlarında da rol oynamış önəmli tayfalardan biridir. Məhz bu baxımdan Şərqi Avropa mənbələrini də araşdırmaq lazımdır.

Qıpçaqlar haqqında araşdırma aparan tədqiqatçıların əsərlərinə diqqət yetirək. Ümumiyyətlə götürəndə Qıpçaqları tədqiq edən tədqiqatçıları və əsərlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

V.N.Tatişev və M.N. Karamzindən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar, Polevestlərin tarixinə, əsasən də onların Qədim Rusiyayla olan münasibətindən baxmış və təhlil etmişlər.

R.V.Qolubovskinin 1884-cü ildə nəşr olunan “Tatar istilasına qədər peçeneklər, türklər və Polovestlər” – adlı əsəri ən sanballı və tutarlı qaynaq olaraq günümüze gəlib çatmışdır. Əsərdə XIX yüzilliyin sonlarında Rusiyadakı Polovestlərin ruslarla apardığı müharibələrə diqqət çəkməklə yanaşı, onların müharibə vəziyyətlərini necə araşdırdıqlarına, ordunu necə idarə etdiklərinə də xüsusi diqqət ayırmışdır. Qolubovski əsərdə qıpçaqlar haqqında “şaşı baxışlı”, “ac gözlü”, “dizginləməz bozkırlılar”, “vəhşi bölgənin yağmadan, barışsevər yerləşik əhalisini tarimar edib təcavüz etməkdən başqa bir şey düşünməyən sakinləri” olaraq görməməsindən danışır. Qolubovski, rus salnamələrinin etibarlı şahidliklərinə əsaslanaraq polevestlərin və rusların biri-birlərinə dostca davrandıqlarını, ticari və mədəni müqavilələr bağladıklarını, ortaq düşmənlərə qarşı əsgəri qüvvələri birləşdirmək üçün müqavilələr bağladıklarını və diplomatik münasibətlər inkişaf etdikcə hər iki tərəfin yuxarı təmsilçiləri arasında şəhər yaxınlıqlarını da göstərən bir xəritə də çəkmişdir.

İkinci mənbə olaraq alman alimi İ.Marquart tərəfindən yazılmış 1914-cü ildə nəşr olunan “*Koman halkından*” əsəridir. O, bu əsərdə qıpçaq kəlməsini heç işlətməmişdir. Onların Qıpçaq federasiyasının bir hissəsi olduğuna işarə edən və Batıda (qərbdə) işlənən Koman sözündən istifadə etmişdir. Lakin bu əsər də qıpçaqların tarixinə işıq salan tək əsər deyildir. Marquartın bu əsəri qıpçaqlar haqqında müəyyən məlumatları versə də, yenə də dolğun və bütün deyildir. Bugünkü araşdırmalar əsərin yenidən işlənməsinə ehtiyac duyur. Müasir günümüzdə Qazaxıstan, Şimali Sibir, Leninqrad və Orta Asiya arxeoloqlarının qıpçaqlar haqqında araşdırmaları artmağa başlamışdır. Bu araşdırmalarla müqayisədə bu əsər zəifdir.

IX–XI əsrlərdə ərəb və fars mənbələrinə əsaslanan, onların tarixi – coğrafi məlumatlarını ayrıca, bir-bir tədqiq edən B.Y.Kumekov olmuşdur. Kumekov Kımakların tarixini araşdırmış IX əsrin ortalarından XI əsrin ortalarına qədər Kumak tayfalarının sosial və ekonomik quruluşunu, onların qəbilə federasiyasının təməlini və etno-coğrafi ərazilərinin geniş şəkildə izahını vermişdir. Dəyərli və zəngin faktlarla dolu olan bu əsərdə Kımak – Qıpçaq tarixinin sonrakı mərhələləri, əsasən də XI - XIII yüzilliklərdəki tarixini araşdırmağa kömək edə biləcək bir əsərdir.

Kumak və Qıpçaq qəbilələri tarixin dövrlərində çox yaxın əlaqədə olmuşdur. Buna görə də müasir tədqiqatçılar hətta B.Y.Kumekov da daxil olmaqla – kumaklarla Qıpçaqları eyni etnik icmaya mənsub tək bir xalq olaraq görmüşdür. Farsca qaynaqlar B.Y.Kumekov tərəfindən başdan sona qədər dəqiq, təmiz şəkildə araşdırılmışdır (Kumekov, 1987: 3-39).

K.Ş.Şaniyazov “Özbək xalqının etnik tarixi” - əsərində Qıpçaq tarixini özbək xalqının tarixinin formalaşmasında əsas ünsürlərdən biri hesab etmişdir. Yazar Monqol istilasından sonra Dəşti Qıpçaqdan orta Asiyaya gedən, orada yavaş-yavaş boy və qəbilə adlarını itirərək yerli əkinçi tayfalarıyla qaynaşan Qıpçaqların tarixini geniş və ətraflı qələmə almışdır. Əsərin 1-ci hissəsində tarix səhnəsinə gəlmələrindən bəhs etmiş və Monqol istilasına qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunun xəritəsini çəkmişdir.

A.Ş.Kadırbayev. - Son zamanlar daha çox bu müəllifin başda qıpçaqlar olmaqla türk dilli xalqların Ortaçağ Çinin etnik, mədəni, siyasi həyatında oynadığı rolu haqqında geniş yazıları vardır. O, qıpçaqların kökünün, Cənub və Qərbi Sibirdəki türkdilli xalqların bir çoxunun etnik kökləriylə eyni olduğunu vurğulamışdır.

D.G.Sarinov da qeydlərində Qərbi Sibirin cənub bölgələrini qıpçaqların etnogenezinin formalaşdığı, ta qədimdən burada yaşayıb formalaşan torpaqlara sahib olan tayfalar kimi göstərmişdir. Qıpçaq tayfalarından bəhs edən hər kəs başda şərq qaynaqları olan qaynaqlar içində V.V.Bartold, V.F.Minorski, P.Pelliot, D.A.Rasovski, K.Czedlidy, K.Menges və b. müəyyən dərəcədə apardığı araşdırmalar da öz əksini tapır.

V.V.Bartoldun qıpçaqların Xarəzmlə bağlı bəzi düşüncələrinə aid olan “Moğol istilasından dənəməində Türküstan” əsərində qıpçaqlarla Xarəzmşahlar arasındakı siyasi əlaqələrin bəzi yönünə toxunmuşdur. Lakin bunlar, qıpçaqlar haqqında bu və ya digər dərəcədə müəyyən məlumatlar olsa da, Qazaxıstanda Qıpçaq icmasının keçirdiyi uzun zamanın tarixini araşdırmaq üçün kifayət deyildir.

II əsrin başlanğıcında rus salnamələri də, XI-XIII əsrin ortalarına qədər ön Qafqazın şimalında (İdildən Dneprə) və Qərbdə daha irəli ərazilərə qədər uzanan ağacsız çöllərə “Polovestkoye poli” adını verdi (Adcı, 1998).

Klyastorniya görə Sır qəbilələri arasında bu yeni etnonim xarici düşmənlərin vurduğu ağır zərbələrdən sonra Türklər və Monqollar da olduğu kimi dini – tilsim düşüncəsinin nəticəsidir ki, bu da əşyalar (sujelər) və adlandırma (isimlər) arasındakı çox sıx əlaqələrin təzahürü şəklində rituel bir uyğunlaşma olaraq yeni bir qoruyucu ad arxasında gizlənmək arzusundan irəli gəlmiş ola bilər.

Bu haqda N.İ.Jukovskayanın da “moğol” antroponimi haqqında maraqlı fikirləri vardır. - “Günümüzdə nadir olmaqla bərabər bir zamanlar ilk adın yeni və başqa bir adla əvəzlənməsi ənənəsi vardı. İlk ad unudulub gedər. Bu ənənə insanın ağır xəstəlikdən qurtardığında yeni bir insan olaraq doğulduğu düşüncəsiylə əlaqəlidir. “Ayrıca yeni ad ağır xəstəliyi uzaqlaşdırmaq “pis qüvvələr” kənar etmək məcburiyyətində olan bir iş idi (Jukovskaya, 1980: 14).

Bu baxımdan Seyanto dövlətinin məhvi onların hansısa ilahi bir gücün olmasıyla bağlı əfsanələrin yaranmasına yol açmış və Sirlilərin həyatda qalması üçün, Uyğurlardan və digər pis ruhlarla qurtarma ümidi kimi görünmüş ola bilər. Görünür, bu adın dəyişdirilməsi uyğurların siyasi çıxarlarını təmin etməsi üçün gərəkli idi. Belə ki, Eletmiş Bilge - Kağan kitabəsində də qıpçaqlar türklərlə iqtidarı bölüşən qəbilə olaraq göstərilmişdir. Klyastorninin qeyd etdiyi kimi – “aradan uzun müddət keçdikdən sonra Qıpçaq adının ortaya çıxması səbəbləri unudulmuş və kəlmənin semantik mənası, etnik adlandırma mövzusunda bir o qədər də məna ifadə etməmişdi; Etnonimin izahı üçün yeni bir əfsanə yaradılmış və eyni şey uyğur qəbilələrinin də yer aldığı daha qarışıq Toğuz - güz (uyğur) federasiyasına daxil olan qəbilələr arasında göstərilirdi (Kurışjanov, 1970: 8).

Rəvayətə görə əfsanəvi Qıpçaq adı, qoruyucu ruhu “boz qurd” olan və özünü “uyğur xaqan” adlandıran Oğuz xaqanın əsgərlərindən birinin oğluydu. Əfsanəyə görə Oğuz xaqan yaxın bəylərinə Oğuz boylarının eponimlərini təşkil edən adlar verilmişdir ki, həqiqətən bu adlar orta əsrlərdə Mərkəzi və Orta Asiya xalqlarının tarixi içində yer alan Tele qəbilələrinin tarixi mənasını izah edir (Tanrıverdiyev, 2000: 67).

Qıpçaqların Azərbaycana və qonşu ərazilərə axınları və orada məskunlaşması haqqında bir sıra məlumatlar erməni dilli və gürcü dilli qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Onlar içərisində Leonti Mroveye aid edilən “Kartli çarlarının həyatı” adlı gürcü qaynağı diqqətəlayiqdir, burada V əsrə aid hadisələrlə bağlı Zaqafqaziya da qıpçaqların adı çəkilmişdir. Gürcü qaynaqlarından “Çarlar çarı Davidin həyatı” əsərində qıpçaqların Gürcüstana köçürülməsi faktı öz əksini tapmışdır. Erməni dilli qaynaqlardan Kirakos Qandzaketsi monqol işğalı dövründə qıpçaqların Azərbaycana axınları haqqında məlumat verir (Aydın, 2010).

Tarixi Qıpçaq türkcəsinin bir digər qolu da erməni Kıpçaqcası olaraq adlandırılır. XI yüzilliyin ortalarında erməni Boqratlılar dövlətinin məhvindən sonra köç edərək Krıma yerləşən ermənilər, daha sonrakı yüzillikdə Qıpçaq türkcəsinin mənimsəyərək rəsmi yazışmalarda və kilsədə istifadə etməyə başladılar. Bunlara aid dil əsərləri içərisində XVI-XVII əsrlərdən qalan Ukraynanın Komonets – Podolsk şəhərində icma halında məskunlaşan ermənilərin məhkəmə sənədlərinin erməni qrafikası ilə qıpçaq dilində yazılması türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından gərəkli bir mənbədir. Kiyevdə tapılan bu sənədlər II Dünya müharibəsi zamanı yanğın nəticəsində yanmışdır (ÇYD, 2014: 15).

Bundan başqa erməni əlifbasıyla qıpçaq dilində tapılan “Əsli və Kərəm” dastanı da vardır ki, bütün bunlar qıpçaqların məhz erməniləşdirməsinə bariz nümunədir. VII əsrdə islamı qəbul etməyən qıpçaqlar ermənilər tərəfindən erməniləşdirilmiş, ədəbiyyat və dilləri, mədəniyyət və etnogenezi də mənimsənilmişdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, qıpçaqlar haqqında istər qərb, istərsə də şərq qrupu ilə bağlı elmi tədqiqat əsərləri mövcuddur. Bununla belə, qıpçaqlar, onların Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirakı məsələsini nə tarixçilər, nə də dilçilər geniş tədqiq etməmişdir. Tədqiqatlar demək olar ki, son dövrlərə aiddir.

Tarixə nəzər salanda ilk qıpçaqların Azərbaycana axınları tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, cənub istiqamətindən deyil, şimaldan baş vermişdir. Əlbəttə, Orta Asiya qıpçaqlarının Xəzər dənizinin Cənubundan ölkəmizin ərazisinə nüfuz etməsini güman etmək olar. Lakin bununla bağlı qaynaqların hər hansı bir məlumatı hələlik aşkar edilməmişdir. Şübhəsiz ki, bu axınlar Şimal istiqamətində əsas keçidlər olan Dəryal və Dərbənd keçidləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, L.A. (1999). Qıpçaqlar və Azərbaycan. Bakı:BDU, 354s.
2. Kumekov, B.Y. (1987). Arabskiye i persidsikiye istochniki po istorii kypchakov.VIII-XIVAlma-Ata.
3. Adcı, M. (1998). Yevropa, tyurki, velikaya step. M.: İzd. Mısl., 334 s.
4. Jukovskaya, N.L. (1980). Zametki o mongolskoy antroponomi. Onomastika Vostoka. M.
5. Kurışjanov, A.K. (1970). İssledovanie po starogo kypchakskogo pismennogo istochnika: XVII vek “Russko-arabskogo slovar”. Alma-Ata.
6. Tanrıverdiyev, Ə. (2000). XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası - Bakı: “Nurlan”, 119 s.
7. Salis, Aydın. (2010). Erməni-qıpçaqlar kimlər idilər? [Elektron resurs] 15:4. URL: <https://sites.google.com/site/ipekchi/99/45>
8. Çağdaş yazı dilləri. Kuzeybatı Kıpçak qrupu. (2014). Ankara: III Akçağ. 591 s.